

REVIZUIREA CONSTITUȚIEI PRIN REFERENDUM ÎN TRANZIȚIA DEMOCRATICĂ

Drd., Dragoș CRIGAN

Universitatea de Stat din Moldova

Adresa: Str. Alexei Mateevici, 60, Chișinău, Republica Moldova

Telefon: + 373 22 22 577401; web site: www.usm.md

Abstract

The actuality: *This study is dedicated to the mechanism of constitution review through referendum in the comparative law and methods through which this process can be applied, and the intensity of citizens' participation in this democratic exercise.*

Objective: *While analyzing the constitutional referendum in the European boarder as well as in the other states in the world, we realized that this mechanism had a different evolution and application depending on the degree of state democratization and the actual abolition of totalitarian regimes. Thus, this theme aims at highlighting all the defining features of the referendum on constitutional review during this period.*

Research methods: *discussed are focused on appearance of intensive research, aimed at deepening an in-depth study on the referendum essence as well, as on a systemic investigation, highlighting the legal nature and importance of constitution alreview within a rule of law.*

The results: *obtained being systematized consist in the existence of a legal order applicable to this democratic exercise which must be exercised within certain constitutional limits and correspond to the internationally recognized international principles.*

Key words: *constitution, revision, referendum, democracy, people, compulsory referendum, optional referendum.*

JEL CLASSIFICATION: K10, K33

În secolul al XXI-lea, procesul de revizuire constituțională prin intermediul referendumului reprezintă un veritabil exercițiu democratic, prin consultarea, implicarea și posibilitatea cetățenilor de a se implica direct în deciziile de ordin politic și administrativ ale statului. În același timp, este un instrument de lucru între politicieni și societatea civilă, dincolo de participarea efectivă la alegeri, or majoritatea statelor dau o valoare substanțială democrației reprezentative. Astfel, dacă ne referim la democrația reprezentativă, aceasta transferă dreptul decizional către aleșii poporului, reprezentanți în parlamentele statelor, implicarea cetățenilor în procesul de revizuire constituțională are drept scop creșterea legitimității democratice în procesul decizional.

Democrația directă poate fi percepută ca o formă a democrației care încetinește progresul social. Pe de o parte referendumurile sunt un instrument de alegere în scopul adoptării sau legitimizării noilor constituții. Pe de altă parte, pe parcursul istoriei universale, democrația directă și-a arătat limitele, atunci când a fost utilizată de anumite partide politice pentru a introduce, spre exemplu, măsuri xenofobe sub pretextul protejării suveranității naționale și identității culturale.

Chiar și legiuitorul nostru acordă prioritate democrației reprezentative, or prevederile art. 2 alin.(1) ale Constituției stabilesc că, suveranitatea națională aparține poporului Republicii Moldova, care o exercită în mod direct și prin organele sale reprezentative, în formele stabilite de Constituție.¹⁰

De asemenea, referendumurile pot să nu ducă la rezultatul prestabilit de către politicieni. Drept exemplu putem oferi respingerea Tratatului de la Lisabona privind chestiunile de integrare europeană a Irlandei în anul 2008 sau referendumul privind alegerea directă de către cetățeni a președintelui Republicii Moldova din 5 septembrie 2010.

¹⁰Constituția Republicii Moldova adoptată la 29 iulie 1994. În: Monitorul Oficial al Republicii Moldova, nr.1, 12.08.1994

Totuși, democrația directă reprezintă un mecanism, care, prin încurajarea participării cetățenilor și susținerea libertății exprimării, contribuie la evitarea conflictelor sociale și lansarea dezbaterilor publice asupra chestiunilor de importanță majoră. Nu în zădar, în preambulul Codului electoral al Republicii Moldova se menționează „Voința poporului constituie baza puterii de stat.”

Doctrinarul Tudor Drăganu menționează că în „sistemul constituțiilor moderne, care consacra principiul suveranității poporului, această suveranitate exercitându-se prin organele reprezentative ale acestuia și prin referendum, libertatea poporului de a-și hotărî în viitor propriul destin și statutul politic nu poate fi mărginită pe nici o cale și, deci, nici prin declararea ca nerevizuibile a unor dispoziții ale Constituției adoptată la un moment dat.”¹¹

Noțiunea de referendum vine de la latinescul *referendum* – ceea ce trebuie comunicat și semnifică scrutinul prin intermediul căruia se adoptă decizii statale sau locale.¹²

În opinia altora, termenul *referendum* își are originea în dreptul roman. În limba latină, gerunziul verbului *refere* desemna o procedură prin care întreg corpul electoral era consultat în mod direct cu privire la o temă precisă, conferind astfel legitimitate deciziei adoptate.¹³

Referendumul este adesea văzut ca un exemplu de democrație directă pură și ca fiind în detrimentul guvernului reprezentativ. Cu toate acestea, în prezent, unele voci recunosc referendumul drept un element al democrației semidirecte, calificativul *semi* desemnând faptul că poporul nu poate interveni (exercita suveranitatea) direct în toate problemele, ci numai în unele dintre ele și prin metode specifice (inițiativa legislativă, veto, referendum etc.).¹⁴ În acest sens, legislația constituțională a diferitor țări, inclusiv celor din Uniunea Europeană, prevede posibilitatea organizării referendumului, dar face anumite restricții în inițierea și desfășurarea lui, precum și asupra problemelor ce pot fi supuse referendumului pe plan național. În plus, raporturile conexe cu referendumul sunt, în totalitate, controlate de stat, deoarece anume organele acestuia inițiază referendumul sau îl monitorizează.

Dincolo de aceste subtilități, unii doctrinari accentuează faptul că instituția referendumului, deși în prezent constituie o formă importantă a democrației directe, este și poate fi utilizată destul de restrâns, cu multă precauție și cu caracter excepțional, constituind o excepție de la regula principiului reprezentativității, a democrației indirecte, reprezentative.¹⁵

Pentru alții, referendumul este mai bine privit ca o completare a democrației indirecte, un addendum nu o instituție care contestă principiul guvernului reprezentativ.

Într-o altă opinie, „referendumul nu este considerat ca o formă de respingere a democrației reprezentative, care își păstrează neștirbită importanța pentru formarea și funcționarea sistemului constituțional al unui stat”. Dimpotrivă, „referendumul este considerat, alături de inițiativa legislativă cetățenească sau de dreptul cetățenilor de revocare directă a mandatului unor aleși ai lor, o formă directă de exercitare a puterii politice”.¹⁶

În dreptul constituțional, referendumul reprezintă scrutinul prin intermediul căruia se adoptă decizii statale sau locale și, de fapt, se consideră procedeul prin care conducerea unei țări se adresează poporului, fără intermediari, pentru a-l consulta în probleme majore, precum adoptarea sau modificarea textului Constituției, alegerea formei de guvernământ, integrarea statului în organizații internaționale și ieșirea din ele, modificarea granițelor statului, schimbarea regimului de guvernare. Deci, referendumului sunt supuse probleme ce țin de competența întregii societăți.¹⁷

¹¹Tudor Drăganu, *Drept constituțional și instituții politice*, Tratat elementar, vol I., Editura Lumina Lex, București, 2000, p. 55

¹²Munteanu I., *Problemele supuse referendumului (studiu în dreptul comparat)*. Teză de doctor. Chișinău, 2009, p.156.

¹³ *Constituția Republicii Moldova: Comentariu*, Chișinău, Arc, 2012, p.288.

¹⁴ *Ibidem*, p. 288.

¹⁵ Varga A. Referendumul consultativ în probleme de interes național. Unele aspecte de interpretare și jurisprudență constituțională. În: *Revista Transilvană de Științe Administrative* nr. 2 (37)/2015, p.217.

¹⁶ Ionescu C., *Raporturile Parlamentului cu Guvernul și Președintele României- Comentarii Constituționale*. București, Universul juridic, 2013, p.36.

¹⁷ Munteanu I., *Problemele supuse referendumului (studiu în dreptul comparat)*. Teză de doctor. Chișinău, 2009, p.3.

Ideea că poporul ar trebui să aibă ultimul cuvânt de spus cu privire la cele mai importante lucruri este aproape la fel de veche ca și civilizația occidentală. Istoricul roman Tacitus a observat că „în chestiuni de importanță minoră, numai șefii decid; pe probleme majore, întreaga comunitate decide”¹⁸. Ideea că ultimul are ultimul cuvânt a fost, de asemenea, o poziție axiomatică a celor mai vechi filosofi politici.

În literatura de specialitate este discutată problema asimilării noțiunii de referendum cu cea de plebiscit. Astfel unii autori identifică aceste două noțiuni drept sinonime, pe când alții le disting după conținutul problemei supuse poporului spre soluționare. În opinia Curții Constituționale, aceste noțiuni sunt identice și legislatorul poate utiliza, uneori, în loc de referendum, noțiunea de plebiscit sau vot al întregului popor.¹⁹

Codul electoral al Republicii Moldova, definește referendumul drept „scrutin prin care poporul își exprimă opțiunea în cele mai importante probleme ale statului și societății în ansamblu, având drept scop soluționarea acestora, precum și consultarea cetățenilor în probleme locale de interes deosebit.”²⁰

O definiție asemănătoare o regăsim în Legea României privind organizarea și desfășurarea referendumului, conform căreia „referendumul național constituie o formă și mijlocul de consultare directă și de exprimare a voinței suverane a poporului român cu privire la: a) revizuirea Constituției, b) demiterea Președintelui României, c) probleme de interes național”.²¹

Legea Constituțională Federală cu privire la referendum a Federației Ruse, reglementează referendumul drept „scrutin electoral prin care cetățenii Federației Ruse își exprimă opțiunea în privința legilor, proiectelor de legi și problemelor de importanță majoră a statului”.²²

În doctrina contemporană există mai multe clasificări ale referendumului după diverse criterii. Totuși, de regulă, referendumul este cunoscut în cele 4 tipuri de bază:

-consultativ, care se realizează în scopul elucidării opiniei poporului într-o anumită problemă,

-decisiv, atunci când documentul este supus votării pentru a fi aprobat sau respins,

-constituțional, atunci când se aprobă constituția sau unele legi de revizuire,

-legislativ, când o lege ordinară este supusă votării de către alegători prin referendum, la inițiativa Parlamentului, șefului statului sau a autorităților publice locale.

Referendumul obligatoriu *de jure*, îl întâlnim în Elveția, unde legiuitorul constituant prevede expres în cadrul art.121 din Constituție, obligativitatea referendumului în materie de revizuire constituțională. Pe de altă parte, în alte țări precum Austria de exemplu, referendumul este obligatoriu doar în cazul unei revizuirii totale și absolute a constituției. Alți legiuitori constituanți instituie obligativitatea referendumului doar în raport de anumite dispoziții și valori supreme, prin prisma garanțiilor stabilității acestora.

Referendumul facultativ, este demarat la solicitarea unor organe de stat prevăzute de legiuitor, precum ar fi șeful statului, un număr de parlamentari, un număr prestabilit de cetățeni cu drept de vot, organe administrative centrale sau locale. Un exemplu este în cazul Turciei, unde președintele poate supune referendumului legea de revizuire constituțională adoptată de parlament/adunarea națională. Legiuitorul austriac prevede organizarea referendumului la solicitarea unei treimi din membrii Consiliului federal sau național. Legiuitorul italian, prevede o

¹⁸Tacitus, P.C. (1970) *The Agricola and Germania*, Penguin, London, p.110. Apud https://consoc.org.uk/wp-content/uploads/2015/09/COSJ3706_Referendum_report_COMPLETE_18.09.15.pdf

¹⁹Cârnaț T., *Drept constituțional*, Editura Print-Caro, Chișinău, 2010, p.333.

²⁰Codul electoral al Republicii Moldova nr. 1381 din 21.11.1997, art. 1. În Monitorul Oficial al Republicii Moldova nr. 81 din 08.12.1997, cu modificări și completări până în 18.03.2016.

²¹Legea nr. 3 din 22 februarie 2000 privind organizarea și desfășurarea referendumului în România, art. 2, în Monitorul Oficial al României nr. 84/24 din februarie 2000

²²Федеральный конституционный закон от 28.06.2004 N 5-ФКЗ (ред. от 18.06.2017) “О референдуме Российской Федерации”, art. 4.

marjă largă în acest sens fiind atribuită inițiativa de referendum unei cincimi din membrii uneia dintre camere, unui număr de 5 Consilii regionale, precum și a 500 000 mii de alegători.

În continuare ne propunem o abordare mai detaliată a referendumului constituțional, care formează obiectul cercetării în cauză.

Din punct de vedere cronologic, referendumul republican a apărut în anii postbelici, în perioada adoptării constituțiilor noilor generații.

În ultimele două sute de ani, referendumurile constituționale se practică intensiv, mai ales în Franța, unde Constituția a fost modificată de cel puțin 11 ori. În dreptul comparat, această formă de referendum este cea mai des întâlnită, fiind un referendum de tip obligatoriu, decizional, normativ și la nivel constituțional.²³

Referendumul constituțional diferă de la un stat la altul. Comisia Europeană pentru Democrație prin Drept (Comisia de la Veneția), este organismul care face lumină și dă o claritate mai mare referendumului constituțional. În Codul bunelor practici privind referendumurile constituționale la nivel național (CDL-INF (2001)10 din 6-7 iulie 2001), Comisia de la Venețiamenționează următoarele: „Referendumul constituțional se referă la votul popular privind problema revizuirii parțiale sau integrale a Constituției unui stat (și nu a entităților sale federale), indiferent dacă votanții urmează să-și exprime opinia cu privire la un proiect specific de modificare a Constituției sau cu privire la o chestiune de principiu. [...]. Prin definiție, un referendum constituțional se referă la o revizuire parțială sau totală a Constituției.

Recursul la un referendum trebuie să respecte sistemul juridic în ansamblul său și, în special, normele care reglementează revizuirea Constituției. [...] Textele supuse referendumului constituțional trebuie să respecte limitele de fond (intrinseci și extrinseci) ale reformei constituționale. Ele nu trebuie să contravină dreptului internațional sau principiilor statutare ale Consiliului Europei (democrație, drepturile omului și statul de drept).Textele care contravin cerințelor menționate [...] nu pot fi supuse votului popular.”²⁴

În cadrul Ghidului sus-menționat, Comisia identifică trei forme ale referendumuri constituțional și anume:

- votul cu privire la propunerea de amendament, redactată în termeni specifici, sau propunerea de abrogare, redactată în termeni specifici, a dispozițiilor existente ale Constituției;
- votul privind o chestiune de principiu;
- propunere concretă care nu este redactată sub forma unor dispoziții specifice, cunoscută sub denumirea de „propunere formulată generic”.

În context precizăm că, pentru validitatea în sens formal a textelor supuse referendumului, Codul bunelor practici privind referendumurile constituționale la nivel național, cât și Codul bunelor practici în materie de referendum stabilesc două condiții necesare a fi respectate și anume:

- unitatea de formă: aceeași întrebare nu trebuie să combine o propunere de amendament, redactată în termeni specifici, cu o propunere formulată generic sau cu o chestiune de principiu;
- unitatea de conținut: exceptând revizuirea totală a unui text (Constituție, lege), trebuie să existe un raport intrinsec între diferitele părți ale fiecărei chestiuni supuse la vot, astfel încât să se garanteze libertatea de vot a alegătorului, care nu trebuie chemat să accepte sau să respingă în bloc dispoziții fără legătură între ele; revizuirea simultană a mai multor capitole dintr-un text este echivalentă cu o revizuire totală.

Cu toate că Codul bunelor practici privind referendumurile constituționale la nivel național nu are caracter obligatoriu pentru statele membre, ne exprimăm convingerea că ansamblul recomandărilor făcute sunt de o importanță majoră, or la elaborarea acestora participă un grup de experți din domeniul dreptului constituțional, al ansamblului statelor membre care își aduce aportul prin prisma propriei experiențe naționale.

²³ Muraru I., Tănăsescu E. S. „Drept constituțional și instituții politice” Ediția a XII-a, Vol.II. București: C.H.Beck, 2006, p.142.

²⁴ [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-INF\(2001\)010-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-INF(2001)010-e)

Folosirea referendumului a luat amploare doar după începutul anilor '90 și de atunci a existat o creștere relativ constantă a numărului de referendumuri la nivel național. Plebiscitele au devenit mai frecvent utilizate, deși creșterea nu a fost liniară. Astfel, a existat o creștere constantă până la marcajul ridicat din anii 1990, când au fost organizate mai multe referendumuri independente și constituționale în fostele țări comuniste. După aceea, numărul mediu de referendumuri a scăzut, deși la un nivel mai ridicat decât înainte de anii 1990. În anul 1990 au existat 596 de referendumuri la nivel național, în următorul deceniu numărul a scăzut la 440. În ciuda acestei scăderi, numărul de referendumuri este încă mai mare decât cele 317 de referendumuri organizate în anii 1980.

Republica Azerbaidjan se numără în rândul țărilor unde au avut loc referendumuri pentru introducerea unor modificări în constituție. Primele modificări și completări în Constituția Azerbaidjanului au fost realizate prin referendumul din 24 aprilie 2002, urmând în 18 martie 2009.

Întrucât modificarea sistemului electoral este o temă de actualitate la moment, menționăm că, în Azerbaidjan, drept urmare a referendumului din 2002 a fost anulată utilizarea concomitentă a sistemelor electorale majoritar și proporțional și a fost adoptat sistemul majoritar general. Mai mult de atât, modificările constituționale au vizat transferul dreptului de anulare a partidelor politice de la Curtea Constituțională la judecătoriile de jurisdicție generală, acordarea dreptului de lansare a inițiativelor legislative Procuraturii și Medjilisului Suprem (parlamentul), transferul unor prerogative ale președintelui către primul ministru, calcularea totalurilor alegerilor prezidențiale conform principiului majorității simple, constituirea formei alternative a serviciului militar, constituirea dreptului cetățenilor de a sesiza direct Curtea Constituțională (recursul individual).

În perioada independenței, în Republica Armenia au fost organizate 3 referendumuri de modificare a constituției. Primul referendum a avut loc în anul 2003, dar atunci modificările n-au fost adoptate. Ulterior în data de 27 noiembrie 2005, a avut loc un referendum de modificare a constituției, prin care au fost adoptate un șir de modificări.

Ultimele modificări în Constituția Armeniei prin intermediul referendumului au fost realizate la 6 decembrie 2015, acestea urmând a schimba sistemul de guvernare a țării din republică semiprezidențială în parlamentară, trecerea urmând să se producă în perioada anilor 2017-2018.

Republica Belarus cunoaște un șir de modificări constituționale operante prin intermediul referendumului organizat la inițiativa controversatului președinte Alexandru Lukașenko. Astfel, referendumul constituțional a fost organizat în data de 14 mai 1995, fiind propuse 4 chestiuni și anume: privind acordarea limbii ruse a statutului de limbă de stat, privind modificarea simbolurilor statale, privind susținerea acțiunilor președintelui îndreptate către integrarea economică cu Federația Rusă, suspendarea înainte de termen a împuternicirilor Sovietului Suprem de către Președinte în cazul încălcării sistematice sau grave a constituției. Cel de-al doilea referendum în istoria Belarus a fost organizat în data de 24 noiembrie 1996, patru propuneri fiind inițiate de către președinte și trei de către parlament. Conform rezultatelor, au fost susținute două propuneri ale președintelui și respinse toate propunerile parvenite din partea legislativului.

În Tadjikistan primul referendum constituțional a avut loc în data de 26 septembrie 1999. Modificările vizau legalizarea partidelor politice religioase, introducerea parlamentului bicameral, majorarea termenului aflării persoanei în fruntea statului (mandatul președintelui) de la 5 la 7 ani, fără dreptul de a fi ales repetat. Din totalul participanților la vot, majoritatea au pledat în favoarea modificărilor constituționale sus-menționate.

În data de 22 mai 2016, în constituția Tadjikistanului au fost operate 40 de modificări și completări, inclusiv a fost abrogată prevederea care limita numărul termenelor aflării la președinție a actualului șef al statului Emomali Rahmon. De asemenea, modificările includ interdicția de a crea partide și mișcări cu caracter național și religios și reducerea vârstei minime pentru candidații la președinție de la 35 la 30 de ani.

La 16 aprilie 2000 a fost organizat cel de-al doilea referendum național din Ucraina privind reformarea sistemului administrării de stat prin intermediul modificărilor constituționale. Astfel,

referendumul a vizat patru chestiuni: privind sistarea anticipată de către președinte a împuternicirilor Radei Supreme a Ucrainei, privind limitarea imunității parlamentare, privind reducerea numărului deputaților de la 450 la 300 și constituirea parlamentului bicameral. Chiar dacă majoritatea cetățenilor au răspuns pozitiv la cele patru întrebări supuse referendumului, Rada Supremă a refuzat să confirme rezultatele votului popular. Ca urmare a precedentului cu nerecunoașterea de către Rada Supremă a rezultatelor referendumului, în 2008 Curtea Constituțională a obligat parlamentul să aprobe rezultatele referendumurilor.

Dacă la început doar materia revizuirii Constituției, datorită importanței ei, cunoștea procedura referendumului, despre care noi am tratat deja, din ce în ce mai mult ea este folosită în cazul legilor ordinare. Constituția franceză din 1958 prevede această posibilitate, dar restrânge aplicarea referendumului doar la textele purtând asupra organizării puterilor publice (art. 11); totuși practica tinde să lărgască sfera de aplicare a procedurii. În Elveția procedeul este extins în materia legilor ordinare din 1874, dar el este facultativ în ce privește legislația federală. În Statele Unite el nu există decât la nivelul statelor federate. În România referendumul poate fi declanșat de Președintele României, după consultarea Parlamentului „cu privire la problemele de interes național” (art. 90).²⁵

Revizuirea Constituției rezultată din adoptarea prin referendum a proiectului de lege prezidențial a fost apreciată în literatura de specialitate franceză ca o abatere de la spiritul și legea Constituției. Faptul că revizuirea a fost aprobată de electorat, care și-a manifestat, astfel, voința suverană, nu schimbă, în opinia unor autori, „esențianconstituțională” a reformei. Obiectivul urmărit în speță ar fi trebuit să fie realizat prin metode constituționale.

Referendumul este procedeul prin care poporul este asociat la puterea de decizie. Inițial termenul avea un sens mai restrâns decât astăzi. În vechile diete ale Confederațiilor germanice și elvețiene reprezentanții statelor confederate nu statuau decât *ad referendum*, adică sub rezerva confirmării deciziilor de către guvernământul statului lor. Astăzi suntem în prezența referendumului ori de câte ori un act este supus deciziei populare.²⁶

Modelul clasic al referendumului se prezintă ca o participare directă a corpului electoral la legiferare. El poate interveni fie înainte de adoptarea legii de către Adunarea legiuitoare, fie ulterior acestei adoptări. În primul caz, Ansamblul legiuitor consultă corpul electoral asupra principiilor legii, pentru a le pune în aplicare atunci când va legifera. În cazul consultării ulterioare a corpului electoral, procedeul este mult mai energic. De data aceasta, valoarea juridică a legii este legată de acceptarea populară, legea neintrând în vigoare decât după referendum. Votul popular nu suspendă doar punerea în aplicare a legii, ca în cazul veto-ului popular, ci blochează formarea însăși a legii.

Dar acest procedeu prezintă mai multe modalități. El poate fi obligatoriu; aceasta este situația României în cazul revizuirii Constituției din 1991 sau al Elveției, când revizuirea nu are valoare juridică decât după aprobarea ei după referendum. Referendumul poate fi facultativ, în sensul că Ansamblul legiuitor decide dacă este necesară intervenția populară. Există însă sisteme în care declanșarea procedurii referendumului poate fi făcută, pe lângă Parlament, de către Șeful statului sau de către un număr de alegători. Pe de altă parte, rezultatul referendumului poate avea caracter obligatoriu sau facultativ.²⁷

BIBLIOGRAFIE

1. Codul electoral al Republicii Moldova nr. 1381 din 21.11.1997, art. 1. În Monitorul Oficial al Republicii Moldova nr. 81 din 08.12.1997, cu modificări și completări până în 18.03.2016.
2. Constituția Republicii Moldova adoptată la 29 iulie 1994. În: Monitorul Oficial al Republicii Moldova, nr.1, 12.08.1994
3. Constituția Republicii Moldova: Comentariu, Chișinău, Arc, 2012.

²⁵ Dan Claudiu Dănișor, *Drept constituțional și instituții politice*, Vol. II, Ed. Sitech, Craiova, 1996, p. 78.

²⁶ Ibidem, p.79.

²⁷ Dan Claudiu Dănișor, *Drept constituțional și instituții politice*, Vol. II, Ed. Sitech, Craiova, 1996, P. 78.

4. Dan Caudiu Dănișor, *Drept constituțional și instituții politice*, Vol. II, Ed. Sitech, Craiova, 1996, P. 78.
5. [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-INF\(2001\)010-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-INF(2001)010-e)
6. Ionescu C., *Raporturile Parlamentului cu Guvernul și Președintele României- Comentarii Constituționale*. București, Universul juridic, 2013.
7. Legea nr. 3 din 22 februarie 2000 privind organizarea și desfășurarea referendumului în România, art. 2, în *Monitorul Oficial al României nr. 84/24 din februarie 2000*
8. Munteanu I., *Problemele supuse referendumului (studiu în dreptul comparat)*. Teză de doctor. Chișinău, 2009.
9. Muraru I., Tănăsescu E. S. „*Drept constituțional și instituții politice*” Ediția a XII-a, Vol.II. București: C.H.Beck, 2006.
10. T.Cârnaț, *Drept constituțional*, Editura Print-Caro, Chișinău, 2010, p.333.
11. Tacitus, P.C. (1970) *The Agricola and Germania*, Penguin, London, p.110. Apud https://consoc.org.uk/wp-content/uploads/2015/09/COSJ3706_Referendum_report_COMPLETE_18.09.15.pdf
12. Tudor Drăganu, *Drept constituțional și instituții politice*, *Tratat elementar*, vol I., Editura Lumina Lex, București, 2000.
13. Varga A. Referendumul consultativ în probleme de interes național. Unele aspecte de interpretare și jurisprudență constituțională. În: *Revista Transilvană de Științe Administrative nr. 2 (37)/2015*.
14. Федеральный конституционный закон от 28.06.2004 N 5-ФКЗ (ред. от 18.06.2017) “О референдуме Российской Федерации”.